

נקם או שכחה? - עמיחי והשואה

מאת משה פלאי

מציינים את דרכו של עמיחי בעיצוב הדו-מישורי של מרכיבי הרומן השונים. המשפט הנזכר מצטיין באמביואלנטיות באשר למובן שם העצם "מקומס". דהיינו, אם יש להבינו כנתינתו במובן הפיזי, או במובן רוחני.

סגנונו של עמיחי מלא רימוזים פנימיים - חזור ורמוז - על הבעיות שבהן הוא עוסק באופן תימאטי. הסגנון מעשיר את התוכן. מעצים אותו ומעלה מוטיבים באופן המבנה לכל אורכו של הרומן. שמונים וששת פרקי הספר חלוקים אף הם לשני המישורים הנזכרים. כשפרקי ירושלים במישור האחד ופרקי ויינבורג, בגרמניה. אחוזים זה בעקבות זה ומתחלפים זה בזה. בין שני מישורי הסיפור, מצויות הקבלות בדמויות, בסמלים ובאירועים, שבאמצעותן השתדל עמיחי ליצור אחדות ומוצקות כלשהן ברומן ארוך ומפותל זה. בעזרתן הוא מצליח ליצור זרם אחד של עלילה, שהיא אומנם חצויה, אך השפעותיה ניכרות בשני המישורים. העלילה הגרמנית קשורה בזו הירושלמית ולהיפך.

טכניקה זו מקשרת את העלילה לא רק באופן חיצוני, אלא גם באופן מהותי. כשהיא מדגישה, כי בעיית השואה של יואל נובעת מן ההוויה הכפולה שלו. בירושלים ובווינבורג, ומן העובדה שיואל לא חי את השואה בגופו, אך הוא קשור בשורשיו הנפשיים עם דמויותיה, ואינו מוצא מנוח לנפשו עד אשר יתמודד עם הבעיה המעיקה עליו. רגשות אשמה על שנותר בחיים משמשים בערבוביה עם שאיפות נקם, ההופכות ליעוד.

דרגת הקישור בין שתי העלילות חורגת מן הטכניקות שעלולות להיחשב כמכניות ומלאכותיות במידה מסויימת ומגעת, לעתים, עד כדי סמל. דמותה של רות הקטנה מופיעה לא רק ברומן זה, אלא גם בשיריו ובסיפוריו של עמיחי. רות הקטנה, מילדותו שבגרמניה, רגלה

אין היקפה של יצירת עמיחי בענייני השואה כהיקפה של יצירת אהרון אפלפלד, שכול-כולה היא השואה ותוצאותיה. שכן עמיחי כמוהו כאותם סופרים עבריים שהשואה היא רק אחד הנושאים בכתיבתם, ואילו עיקר עיסוקם נסב על המציאות היהודית והישראלית הבתר-שואתית. כך, למשל, התבנית המרכזית ברומן **לא מעכשיו לא מכאן** (1963) היא תבנית חצויה, והיא שמייחדת את תפיסת השואה של המשורר הסופר.

הרומן מתנהל בשני מישורים: האחד בירושלים והשני בגרמניה. הגיבור יואל, הוא ארכיאולוג לפי מקצועו - במישור הישראלי - הנובר בניבכי העבר של ילדותו במישור הגרמני של הסיפור. הוא חצוי בנפשו, וחייב לעבור את גלגולי החיפוש למצוא תיקון לעצמו ולמצבו. על רקע בעיות הפרט מתאר המחבר תופעות חברתיות ומוסריות בחברה הישראלית. וכן כמה היבטים של החברה הגרמנית, הכללית והיהודית, בעת השואה ולאחריה. בסיפור לבטוי של גיבור הרומן ביקש עמיחי לשקף את בעיית הפרט מתוך זיקה ישירה למציאות הכללית. במגמה לחשוף את מקורות היחס הבתר-שואתי של יחיד וציבור כאחד.

היחס לשואה מעוצב בעמדתה הביקורתית של עינת, הישראלית הצעירה המבקשת למחוק את הגלות והשואה (19), ובנסיונו של יוסל, משרידי השואה, להסתיר את המספר החקוק בזרועו (17). לעומתם, יואל ומינה הם שתי דמויות חצויות, שהועתקו ממקור חיותן - כאותו אקליפטוס - שמעבר לים, ושמציינות הווייתן מפוצלת לשתי חטיבות. דמויותיהם של יואל ומינה מעוצבות בפרק הראשון בידי המחבר כדי להכשיר את הקרקע לקראת הבאות. נמסר לנו מכוחו של המספר בגוף שלישי, כי "מינה ויואל עמדו... ולא ידעו היכן מקומם" (8). משפטים מרמזים מסוג זה

נקטעה פעם בתאונה, וכתחליף היא קיבלה רגל של עץ, אך סופה שנשרפה כולה בשואה. את דמותה של רות הקטנה מחפש עתה האני החצוי על אדמת גרמניה, לאחר שניסה למצוא לה תחליף במציאות הירושלמית בדמותה של אשתו. שאף שמה הוא רות.

השם "רות" מתקשר עם דמותה של רות התנ"כית. שביקשה להצטרף אל עם אחר בנאמנות שאין כדוגמתה; עמד עמי, ואלוהיך אלוהיי... רות אינה אלא בבואה של יהדות גרמניה, שעשתה כל שביכולתה להיות חלק מן העם הגרמני ותרבותו. אך רגלה של דמות ייצוגית זו נקטעה בתאונה, ורגלה נשרפה שנים לפני שנשרפה שארית גופה (96), ביטוי אכזרי - אם כי נאמן במציאות ההיסטורית - לעיוורון של יהדות גרמניה, שלא חשה בסימני השואה הנוראה המתקרבת.

האני המספר מבקש. בין השאר, לנקום את נקמת רות הקטנה - "לגאול את רות הקטנה" (25), כלשונו. אך משהוא חוזר לעולם ילדותו, הריהו מגיע למסקנה, כי "שגיאה גדולה שגיתי כשהעמדתי את נקמתי כולה על נקמת רות הקטנה. עכשיו, שהיא נמצאת בחיים, מה אעשה? נשמטה הקרקע מתחת לנקמתי!" (488).

אחת הסיבות לחוסר יכולתו לנקום - כפי שיתברר בהמשך - היא שמצא את רות חיה. רות החיה היא, כמובן, שארית הפליטה של יהדות גרמניה, שהאני המספר מאתר אותה בגסיסתה - מושב-זקנים בוויינבורג שבו ביקר. עם זאת, הוא יוצא ומאשים את הכומר הנוצרי, שדרס את רות, ברציחתה (516): האנטישמיות הנוצרית היא היא זאת שגרמה במישרין או בעקיפין לשואה. ללא כל ספק ביקש עמיחי לבנות את הרומן סביב הרעיון של נקם ושילם - מוטיב הרווח בספרות העוסקת במציאות הבתר-שואתית. מוטב לומר: ניסיון של נקם. ניסיון שנכשל. שאיפת הנקם קשורה, כאמור, בסמל המרכזי של רות הקטנה, וכן בנושאים מרכזיים אחרים: בניסיון השיבה אל עולם הילדות וביחס אל העבר - בעיית הזיכרון והשיכחה, עמיחי עיצב את תודעת האני-המספר בחלקים השונים של הרומן באופן המביע את השינויים ההדרגתיים החלים בשאיפת הנקמה וביכולת ביצועה עם התקדמותה של עלילת המסע הגרמנית אל יעדה, אל ויינבורג. בחלק הראשון (עד פרק ח') גובר באני המספר

הרצון לנקום את נקמתה של חברת נעוריו.

בחלק השני (פרקים ח"ס"ו), עם העתקת העלילה לאירופה ולוויינבורג ועם אהבתו של יואל - בעלילה הירושלמית - לפטריציה הנוצריה, מתגבר הפקפוק בעצם הרצון לנקום ומתחלת ההתלבטות ביכולת לעשות כן. מתגברת בקרבו התחושה, כי "מתוך אמתלה של נקמה ופקידת קברים אני ממלא את התשוקה שבי להיות פעם נוספת במקום הילדות" (76).

חלק ג', מפרק ס"ז ואילך, מתאר את השינוי בעמדתו המוסרית כלפי השואה, ברוך קורצווייל והלל ברזל כבר תלו את סיבת האימפוטנטיות המוסרית של יואל במקצועו כארכיאולוג, המביא לייאוש, לאירוניה וליחסיות.

האני-המספר אינו מסוגל לנקום מחמת זיקתו הנפשית למקום-ילדותו. מחמת היעדר יכולת מוסרית "לקבוע כללים באשר לרשעים ולצדיקים". (549). ובעיקר - משום הווייתו המיוחדת בחלק הירושלמי של הרומן. בחלק זה הריהו שוקע בתאוות בשרים באהבתו אל פטריציה, שאינה בת ברית, ובכך נמנעת ממנו יכולת ההזדהות עם גורלם של המומתים. מאידך, הקירבה למקום הילדות אף היא מונעת ממנו את יכולת התגובה האלימה, את יכולת המעשה.

הארכיאולוג שבו עשוי לקבל את הסיכום ההיסטורי (כפי שנמסר לו על ידי מורהו ההודי: "אחר כך תבוא ההיסטוריה ותאמר: בשנות המלחמה הגדולה נהרגו כך וכך יהודים ונהרגו כך וכך גרמנים. כאן כבר ישנו איזון וכבר שוויון בין רודפים ונרדפים. וההיסטוריה הרחוקה יותר, זו שצריכה להקיף הרבה מלחמות ודורות תגיד: באמצע המאה העשרים היתה מלחמה גדולה ובה נהרגו כך וכך בני אדם, זה על ידי זה. אחר כך תבוא הארכיאולוגיה ותקבע שכנראה בתחילת האלף השלישי או בסוף האלף השני היתה שואה גדולה ושריפות גדולות. עדות לכך תשמש השכבה השחורה ומה וכמה כלי ברזל שבורים שנמצאו. וכנראה נבנתה העיר מחדש" (557-558).

העמדה ההיסטורית-ארכיאולוגית המדעית, המאפיינת לא רק את מקצועו של יואל אלא גם את אישיותו, היא בעוכריו. הוויית ירושלים שלו מבטלת מיניה וביה כל אפשרות של התייחסות נפשית אל המציאות במישור הגרמני של הרומן.

ואכן, אידיאל הנקם היהודי, המסומל בגולגולת ("על דאטפת אטפוך"), מתבטל מפני אהבתו של יואל לפטריציה. ויואל חוזה את סופה של האהבה וסופה של הנקמה בסופו שלו - בפאראפראזה של "על דאטפת" אל מול פטריציה הנוכריה, היושבת במים: "על שאהבת יאהבוד, וסוף מאהביך שיטבעו" (552).

יואל מעוצב כמי שאהב אהבה גדולה כהזדמנות לשכוח (93). בהמשך נראה כאילו לא יוכל האני המספר לשכוח (153) אך מסתבר, כי ניכר בו שאינו שוכח. תשובתו על כך: "אני זוכר את השכחה ובוזה יש זכירה" (244). ליאונורה אומרת לו: "ואני שוכחת את הזכירה" (שם). היחסיות של הזיכרון והשכחה מודגשות על ידי משחקי המלים. עוד בראשית מסעו הסתבר לגיבור החצוי כי "כל הזכרונות אינם אלא משכיחים את האמת" (37).

בדרך זו עומד עמיחי על הפרובלמטיקה של הישראלי בעידן שלאחר השואה. לגבי כל מי שלא חי את השואה. הזיכרון אינו אמיתי, כנראה, מכיוון שהזוכר אינו נתלה בחווייה, אלא בסיפורה של חווייה, בסיפורם של אחרים.

מצוות "זכור" התנ"כית דורשת ממקיימיה אמונה בערכי היהדות. ואילו יואל רחוק ממנה. הלל ברזל כבר הרחיב את הדיבור בנושא זה. כפי שמראה הלל ברזל, "קרה ליואל הנקם בסיפור מה שקרה לכל התהליכים האסוציאטיביים אצל עמיחי, כגון התהליכים הלשוניים שהזכרונם לעיל: "רדוקציה גמורה של הערכים של העבר".

משום כך, הסימטריה החיצונית של הרומן, ההקבלות והקשרים אינם אלא אשליה של הרמוניה. השקפת העולם התבניתית של הרומן ושל מחברו היא אירונית, השקפת עולם שאינה מאמינה בשלמותם של דברים, בהקבלתם ובהשלמתם ההדדית, עמיחי בונה תכניות על מנת להרוס אותן. כפי שנהג בתבניות הלשוניות. יואל הישראלי נידון לכלייה, אך בן דמותו תוצר הגלות חוזר לישראל על מנת להוסיף להתמודד עם מחשבות "שאינן להן קץ" (619).

אוניברסיטת מרכז פלורידה, אורלנדו